

فرا ترکیب پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت دینی

* احمد نادری

E-mail: anaderi@ut.ac.ir

** محمد جواد چیت‌ساز

E-mail: J.chitsaz@gmail.com

*** ابراهیم شیرعلی

E-mail: ebrahim.shirali@ut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۵/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۱/۲۵

چکیده

گسترده‌گی و پراکندگی مطالعات در حوزه هویت دینی، ضرورت مروری نظام‌مند بر تحقیقات علمی انجام شده را بیش از پیش آشکار می‌کند. ارزیابی روش‌شناسی و یافته‌های این تحقیقات و نیز نحوه سنجش هویت دینی در آنها، می‌تواند گام مؤثری برای ترسیم تصویری جامع‌تر از مطالعات صورت گرفته قلمداد شود. از این‌رو، مطالعه حاضر ضمن دسته‌بندی و یکپارچه‌سازی مطالعات صورت گرفته در حوزه هویت دینی، به این پرسش پاسخ می‌دهد که «هویت دینی در پژوهش‌های گذشته، به چه نحوی مورد تعریف و سنجش قرار گرفته است؟» برای پاسخ به پرسش مذکور، روش «فرا ترکیب» به کار گرفته شده و بعد از یکپارچه کردن مطالعات، تحلیل ارائه شده است. یافته‌ها و نتایج پژوهش نشان می‌دهد کمتر تلاش سازمان یافته‌ای برای مطالعه هویت دینی با یک رویکرد بومی و جامع به موضوع انجام شده است. این غفلت هم در ابعاد نظری و هم در ابعاد روش‌شناختی از سوی پژوهشگران علوم انسانی و علوم اجتماعی قابل مشاهده است. از جنبه‌ای دیگر، مطالعات و پژوهش‌های مختلفی که در این حوزه انجام شده‌اند، تلقی یکسانی از مفهوم هویت دینی ندارند و در تعریف و سنجش آن نوعی تقلیل‌گرایی از جانب پژوهشگران این عرصه دیده می‌شود.

کلید واژه‌ها: هویت، هویت دینی، سنجش و فرا ترکیب.

* دکتری انسان‌شناسی، عضو هیئت علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

** کارشناسی‌ارشد جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

*** کارشناسی‌ارشد برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی، پژوهشگر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد

دانشگاهی، نویسنده مسئول

مقدمه و طرح مسأله

با وجود افزایش و شدت یافتن فرایندهای توسعه و نوسازی (مدرنیزاسیون)، مذهب همچنان در تمام ابعاد خود به‌عنوان منبع مهمی برای هویت و معنابخشی در جهان متجدد و آشفته امروز به شمار می‌رود. برخلاف بعضی از آرا که مذهب را در نتیجه تداوم روند تجددگرایی، محوشده می‌پندارند، دین به‌عنوان منبع اولیه معنا و هویت‌بخشی به بسیاری از مردم دنیا چون مسیحیان، مسلمانان، بودائیان و هندوان مطرح است (روپسینگه، ۱۳۷۹: ۱۲۵). برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک، پایبندی و وفاداری به آن و اعتقاد و تمایل به مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر، در فرایند شکل‌دهی به هویت ملی بسیار مؤثر است. مذهب علاوه بر این‌که از لحاظ کارکردی عامل مهمی در روابط اجتماعی به حساب می‌آید، موجب دلگرمی، سرزندگی و نشاط و اشتیاق عمومی است. ضمن آن‌که در بسیاری از مواقع، با تأکید بر بُعد عینی و خارجی در مفهوم جامعه‌شناختی آن، با سایر مضامین ملی از جمله دولت، تاریخ و میراث فرهنگی درآمیخته است. شاخص‌های مهم این بُعد را می‌توان در پایبندی به جوهر دین و ارزش‌های بنیادین دینی و فراگیر بودن این ارزش‌ها، دلبستگی جمعی و عمومی به شعایر، مناسک و نهادهای دینی و نیز مشارکت و تمایل عملی به ظواهر و آیین‌های مذهبی و دینی جست‌وجو کرد.

اهمیت و ضرورت توجه به هویت دینی در کشور و تأکید بر آن همواره آشکار بوده است. بررسی سند چشم‌انداز بیست ساله نظام جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که ایران در افق بیست ساله آینده، کشوری است «توسعه یافته، با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه»، که در ادامه بر «هویت اسلامی و انقلابی» جامعه ایرانی در بیست سال آینده تأکید دارد. از طرف دیگر، متکی بودن بر «اصول اخلاقی و ارزش‌های ملی و انقلابی»، «متعهد بودن به انقلاب و نظام اسلامی و شکوفایی ایران» برجسته است. یکی دیگر از ویژگی‌های جامعه ایرانی در افق بیست ساله افتخار به ایرانی بودن و داشتن هویت ایرانی است.

بنابراین پرداختن به مسأله هویت دینی نه تنها مسأله امروز، بلکه مسأله آینده ما نیز خواهد بود و به جاست که به آن عنایت و توجه ویژه‌ای شود. طی تقریباً دو دهه اخیر، در زمینه «هویت دینی» تحقیقات و مطالعات بنیادی و تجربی متعددی صورت گرفته است؛ این تحقیقات در حوزه‌های مختلف و از جوانب مستقیم و غیرمستقیم به سنجش هویت دینی و بررسی عوامل مؤثر بر آن پرداخته‌اند. گستردگی و پراکندگی مطالعات در

این حوزه از یک سو و رواج رویکردهای متعدد مذکور از سوی دیگر، سبب شده است که چشم‌انداز و تصویر منسجمی از داده‌ها و یافته‌های علمی در حوزه سنجش و تحلیل عوامل مؤثر بر هویت دینی، وجود نداشته باشد. بنابراین انجام مروری نظام‌مند بر تحقیقات علمی انجام شده، ارزیابی روش‌شناسی و یافته‌های این تحقیقات و نیز نحوه سنجش هویت دینی در آنها، می‌تواند گام مؤثری برای ترسیم تصویری جامع‌تر از مطالعات صورت گرفته قلمداد شود. مطالعه حاضر تلاش می‌کند، ضمن دسته‌بندی و یکپارچه‌سازی مطالعات صورت گرفته در حوزه هویت دینی، به این پرسش پاسخ دهد که «هویت دینی در پژوهش‌های گذشته، به چه نحوی مورد تعریف و سنجش قرار گرفته است؟»

دیدگاه‌های نظری در باب هویت دینی

هویت دینی متضمن سطحی از دینداری است که به «ما»ی جمعی یا همان اجتماع دینی مقارنه دارد. در حقیقت، هویت دینی نشان‌دهنده احساس تعلق به دین و جامعه دینی و نیز تعهد به دین و جامعه دینی است. هویت دینی همان آثار و عوارض ناشی از حمل دین بر فرد دیندار است. در بیانی دیگر، با پذیرش دین به‌عنوان اصل اعتقادی و تعهد و احساس تعلق به آن، در زندگی و وجوه گوناگون حیات فرد مؤمن، تغییرات و نتایج مهمی حاصل می‌شود که همان هویت دینی است (چیت‌سازقی، ۱۳۸۳: ۱۹۶). منظور از هویت دینی این است که هویتی وجود دارد و این هویت از منشأ دین تعریف می‌شود و در حقیقت به تبع دین، خود را تعریف و مشخص می‌سازد (منصورنژاد، ۱۳۸۵: ۱۵).

در نسبت بین دینداری و هویت دینی باید اشاره کرد که تعهد دینی و دینداری، خود بعدی از هویت دینی است و هویت دینی کاملاً مساوی با دینداری نیست؛ هرچند مشترکات زیادی با هم دارند. هویت دینی مجموعه باورها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و در نهایت رفتارهای فردی و اجتماعی افراد است که در رابطه با امر دینی از خود بروز می‌دهند. درحالی‌که دینداری صرفاً میزان پایبندی نظری و عملی به یک دستگاه دینی است و از این نظر بخش کوچکی از هویت دینی را شامل می‌شود. کیفیت متمایزی که هویت دینی را از میزان دینداری جدا می‌سازد میزان علاقه، معناسازی و مشارکت اجتماعی افراد است که براساس پایبندی به یک دین خاص نسبت به آن ابراز می‌دارند (ذکایی، ۱۳۸۶: ۵۸). از نظر مفهومی، هویت دینی از فرد و انتساب او به دین شروع می‌شود. هویت دینی مجموعه‌ای نسبتاً ثابت و پایدار از ایستارها است که فرد از رابطه خود با دین دارد و کیفیت واکنش‌های کنشگر در هنگام مواجهه و ارتباط با دین

مشخص می‌شود، اما دینداری اصطلاح عامی است که به ابعاد رفتاری، مناسکی، پیامدی و عاطفی نیز توجه دارد. در بحث از دینداری، موضوع عبارت است از دین از منظر بازتابی که در رفتار و اعتقاد دینداران دارد، اما در بحث از هویت دینی، موضوع عبارت است از کنش «دین» از سوی کنشگران اجتماعی در مواجهه با دین (حاجیانی، ۱۳۸۸: ۲۰۸).

روش‌شناسی

به بیان دیگر روش فراترکیب نوعی روش تحقیقی است که برای ترجمه‌های تفسیری و یا ایجاد تئوری با بهره‌گیری از یکپارچگی و مقایسه یافته‌های مختلف استفاده می‌شود. هدف فراترکیب ایجاد تفسیری خلاقانه و یکپارچه از یافته‌های کیفی است (بک، ۲۰۰۲: ۹۵). به‌طور کلی دو نگاه بر «فراترکیب» حاکم است. رویکرد اول که «یکپارچه‌کننده» نام دارد، بر جمع‌آوری، گردآوری و یکپارچه کردن مطالعات پیشین تأکید دارد، به نحوی که نقاط مشابه یافته‌های مطالعات پیشین را شناسایی و آنها را براساس متغیرهایی با قابلیت اعتماد بالا یکپارچه می‌کند و نیز نتایجی از نوع روابط علی میان پدیده‌ها و هم‌چنین قابلیت تعمیم‌پذیری یافته‌ها را به دنبال دارد. نگاه دوم که «ترکیب تفسیری» است، بر تأویل و تفسیر مطالعات قبلی تأکید دارد. در این نگاه، مقایسه و تفسیر با اهمیت است؛ به این دلیل که با استفاده از نوعی استقراء، پیش‌بینی می‌کند که در شرایط مشابه چه اتفاقی ممکن است بیفتد و این‌که مقولات چطور به هم مربوط می‌شوند و یا باهم تعامل می‌کنند (والش و داوون، ۲۰۰۵: ۲۰۸). در مطالعه حاضر از رویکرد اول یعنی، «رویکرد فراترکیبی یکپارچه‌کننده» استفاده شده است.

جامعه آماری این مطالعه شامل پژوهش‌هایی است که از جوانب و ابعاد مختلف به موضوع «هویت دینی» پرداخته‌اند. در جریان مطالعه و در مرحله نخست کلیدواژه‌های «هویت دینی»، «هویت اسلامی»، «هویت ایرانی» و «هویت مذهبی» در مرکز پایگاه اطلاعات علمی، بانک اطلاعات نشریه‌های و مجله‌های ایرانی، پایگاه مجله‌های تخصصی نور و پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران جست‌وجو و برای تکمیل فرایند جست‌وجو، از کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی استفاده شده است. در مرحله بعد، پس از خوانش اسناد یافت شده و تعیین ارتباط با موضوع و اهداف پژوهش، در مجموع ۴۸ سند استخراج و انتخاب شد. اسناد براساس ۵ مقوله اصلی تلخیص و مورد بازبینی قرار گرفتند؛ ۱- مشخصات عمومی، ۲- اهداف و پرسش‌های تحقیق، ۳- روش‌شناسی تحقیق، ۴- متغیرهای مورد بررسی و ۵- یافته‌ها و نتایج.

جدول شماره ۱: مجموع ۴۸ سند انتخاب شده برای تحلیل

ردیف	پژوهشگر / پژوهشگران	عنوان پژوهش
۱	محمد داستانی (۱۳۸۸)	بررسی رابطه هویت دینی با شادمانی در دانشجویان دانشگاه اصفهان
۲	ابراهیم حاجیانی (۱۳۸۷)	بررسی منابع هویت ایرانی
۳	فهیمة حبیب‌زاده (۱۳۸۲)	بررسی هویت ملی و دینی جوانان و تأثیر آن بر مشارکت سیاسی و اجتماعی
۴	مریم علیرضایی (۱۳۸۶)	جایگاه هویت ملی و دینی در کتب درسی دوره متوسطه
۵	تقی‌زاده، مریم (۱۳۸۸)	هویت دینی زنان و عوامل اجتماعی مرتبط با آن
۶	مریم علیجانی (۱۳۸۵)	رابطه بین هویت دینی و سلامت روان در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی
۷	عبدالحسین کلاتری و همکاران (۱۳۸۸)	هویت دینی و جوانان
۸	مهديه نوروزی (۱۳۸۹)	مقایسه نگرش نسبت به جهانی‌شدن و تأثیر آن بر هویت دینی و ملی دانش‌آموزان ...
۹	نجمه حمید و همکاران (۱۳۹۲)	رابطه ساده و چندگانه هویت دینی، سلامت روان و خوش‌بینی
۱۰	محمد گنجی و همکاران (۱۳۸۹)	رابطه هویت دینی و سرمایه اجتماعی در بین مردم کاشان
۱۱	حسن بختیاری و همکاران (۱۳۹۱۹)	بررسی رابطه برنامه‌های شبکه‌های ماهواره‌ای تلویزیونی و هویت دینی جوانان
۱۲	ابراهیم پاشا و محمدهادی فلاح‌زاده (۱۳۹۱)	بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع
۱۳	لیلا درویشی و پروین احمدی (۱۳۹۱)	تحلیل محتوای فرهنگی برنامه‌های دوره متوسطه براساس نمادهای ملی و مذهبی ...
۱۴	کمال کوهی و محمدرضا حسینی (۱۳۹۱)	رابطه استفاده از رسانه‌های نوین با ابعاد هویتی در نوجوانان و جوانان ۱۴ تا ۲۹ ساله
۱۵	محمدتقی ایمان و علی روحانی (۱۳۹۲)	هویت اسلامی و هویت‌های رقیب (هویت جهانی، ملی و قومی)
۱۶	ابراهیم حاجیانی و سپهر فولادی (۱۳۸۹)	بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت مذهبی در بین اقوام ایرانی
۱۷	داود حسن‌زاده و همکاران (۱۳۹۱)	بررسی عوامل مؤثر در تحکیم هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه
۱۸	وحید قاسمی و همکاران (۱۳۹۱)	تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان
۱۹	ناصر باهنر و طاهره جعفری (۱۳۹۱)	تلویزیون و تأثیر آن بر هویت دینی، گروهی و جنسیتی ایرانیان
۲۰	مهشید ایزدی و کبری قاسمی (۱۳۹۰)	تأثیر استفاده از شبکه اطلاعات جهانی بر هویت دینی - ملی دانش‌آموزان
۲۱	خدیدجه سفیری و زهرا نعمت‌اللهی (۱۳۹۱)	جهانی‌شدن و هویت دینی با تأکید بر تفاوت جنسیتی
۲۲	محمدباقر آخوندی (۱۳۸۳)	هویت ملی - مذهبی جوانان
۲۳	محسن نیازی (۱۳۸۶)	رابطه میزان دینداری با هویت اجتماعی جوانان

۲۴	سیدجلال خادمی نوش آبادی (۱۳۸۴)	تحلیل وضعیت هویت (ملی - مذهبی) دانش آموزان سوم دبیرستان تهران
۲۵	محمدتقی ایمان و طاهره کیدقان (۱۳۸۲)	بررسی عوامل مؤثر بر هویت اجتماعی زنان (مطالعه موردی زنان شهر شیراز)
۲۶	سعید شریعتی مزینانی (۱۳۸۲)	بررسی نگرش (شناختی، عاطفی، رفتاری) جوانان شهر مشهد نسبت به هویت ایرانی ...
۲۷	حسین لطف آبادی (۱۳۸۳)	بررسی چگونگی نگرش دانش آموزان دبیرستانی و پیش دانشگاهی ایران به جهانی ...
۲۸	مجتبی عباسی قادی (۱۳۸۶)	بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران
۲۹	مسعود الماسی و همکاران (۱۳۹۱)	بررسی رابطه میزان و نحوه استفاده از اینترنت با هویت دینی دانشجویان دختر ...
۳۰	خدیدجه سفیری و معصومه غفوری (۱۳۸۸)	بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده بر آن
۳۱	افسانه جوادزاده (۱۳۸۳)	بررسی تفکر انتقادی و هویت دینی و رابطه این دو در دانشجویان ۲۰-۲۲ ساله...
۳۲	صدیق سروستانی و ابراهیم حاجیانی (۱۳۸۷)	مطالعه تجربی منابع هویت ایران
۳۳	سازمان ملی جوانان (۱۳۸۰)	وضعیت و نگرش جوانان ایران
۳۴	سازمان ملی جوانان (۱۳۸۱)	وضعیت، نگرش و مسائل جوانان ایران
۳۵	سازمان ملی جوانان (۱۳۸۶)	وضعیت، نگرش و مسائل جوانان ایران
۳۶	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۰)	ارزش ها و نگرش های جوانان ایران
۳۷	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۲)	ارزش ها و نگرش های جوانان ایران
۳۸	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۳)	ارزش ها و نگرش های جوانان ایران
۳۹	مرکز افکارستجی دانشجویان ایران (۱۳۸۵)	فرهنگ سیاسی مردم ایران
۴۰	محمدتقی مهنا (۱۳۹۱)	بررسی راهکارهای تقویت هویت دینی در برنامه درسی دوره ابتدایی از دیدگاه
۴۱	معصومه حسین زاده (۱۳۹۱)	مطالعه تأثیر اینترنت بر هویت دینی دانشجویان دانشگاه تبریز ...
۴۲	مرشدی زاد، علی و همکاران (۱۳۹۱)	بازنمایی هویت دینی در سینمای پس از انقلاب اسلامی
۴۳	محمود گودرزی و همکاران (۱۳۸۹)	بررسی هویت دینی و ملی جوانان کشتی گیر و فوتبالیست شهر تهران
۴۴	چابکی درزایی، رامین (۱۳۹۲)	جایگاه هویت دینی در سیاست های حوزه جوانان رسانه ملی؛ مورد مطالعه سیاست
۴۵	رحیم ابولحسنی (۱۳۸۸)	تبیین و سنجش مؤلفه های هویت ایرانی
۴۶	محمدرضا طالبان (۱۳۸۸)	پیمایش ملی سنجش دینداری در ایران
۴۷	محمدسعید ذکائی (۱۳۸۶)	پیمایش ملی هویت دینی و ملی جوانان ایران
۴۸	محمد سلگی (۱۳۸۹)	سنجش ابعاد و مؤلفه های هویت فردی و اجتماعی و تأثیر آنها بر انسجام هویت ملی ...

یافته‌های پژوهش
۱- یافته‌های توصیفی
۱-۱- فراوانی مطالعات و پوشش زمانی

مطالعات صورت گرفته بین بازه زمانی ۱۳۹۳-۱۳۸۰ قرار دارند. طبقه‌بندی پژوهش‌ها در سه دوره زمانی نشان می‌دهد که بیشترین تعداد مطالعات در حوزه هویت دینی، مربوط به بازه زمانی ۱۳۹۰-۱۳۸۶ است. به طوری که ۳۹/۵ درصد مطالعات صورت گرفته به این بازه زمانی تعلق دارد. بازه زمانی ۱۳۹۳-۱۳۹۱ با ۳۳/۳ درصد در رتبه بعدی قرار دارد و در آخر، بازه زمانی ۱۳۸۵-۱۳۸۰ جای می‌گیرد.

جدول شماره ۲: پوشش زمانی پژوهش‌های مورد مطالعه

فراوانی	درصد	پوشش زمانی
۱۳	۲۷/۲	۱۳۸۵-۱۳۸۰
۱۹	۳۹/۵	۱۳۹۰-۱۳۸۶
۱۶	۳۳/۳	۱۳۹۳-۱۳۹۱
۴۸	۱۰۰	مجموع

۱-۲- قالب پژوهشی (نوع مأخذ)

از میان مطالعات منتخب، بیشترین درصد فراوانی به مقالات پژوهشی تعلق دارد. مقالات پژوهشی ۵۱/۱ درصد را به خود اختصاص داده‌اند. به ترتیب فراوانی، مقاله‌های پژوهشی، طرح‌های پژوهشی و پایان‌نامه‌های دانشگاهی، قالب مطالعات را شکل می‌دهند. در فرایند جست‌وجو، مقالاتی که از پایان‌نامه‌ها استخراج شده بودند، انتخاب و ملاک تحلیل قرار گرفتند و از بررسی پایان‌نامه‌ها، اجتناب شد.

جدول شماره ۳: قالب پژوهشی (نوع مأخذ)

فراوانی	درصد	قالب پژوهشی
۱۵	۳۱/۲	طرح پژوهشی
۹	۱۸/۷	پایان‌نامه
۲۴	۵۰/۱	مقاله
۴۸	۱۰۰	مجموع

۱-۳- مقوله‌بندی پژوهش‌ها بر اساس موضوع‌های مورد مطالعه

بر اساس موضوع‌هایی که در پژوهش‌ها به آنها پرداخته‌اند، می‌توان سه مقوله قابل توجه است: بیشتر مطالعات به بررسی ارتباط و همبستگی هویت دینی با سایر متغیرها پرداخته و از این نگاه، به حوزه هویت دینی وارد شده‌اند. ۵۶/۲ درصد مطالعات چنین خصیلتی دارند. ۳۵/۴ درصد مطالعات هویت دینی را در جامعه‌های آماری سنجیده‌اند و مطالعه‌ای توصیفی ارائه کرده‌اند. هم‌چنین ۸/۴ درصد از پژوهش‌های صورت گرفته، اسناد مختلف از جمله کتب درسی دوره راهنمایی و دبیرستان را تحلیل محتوایی کرده و جایگاه هویت دینی را در آنها بررسی کرده‌اند.

جدول شماره ۴: مقوله‌بندی پژوهش‌ها بر حسب موضوع

مقوله‌بندی بر حسب موضوع	درصد	فراوانی
بررسی عوامل مؤثر بر هویت دینی و سنجش میزان آن	۳۵/۴	۱۷
بررسی ارتباط و همبستگی هویت دینی با دیگر متغیرها	۵۶/۲	۲۷
تحلیل محتوای جایگاه هویت دینی در اسناد منتخب	۸/۴	۴
مجموع	۱۰۰	۴۸

۱-۴- روش‌شناسی مطالعات انجام شده

۱-۴-۱- روش مطالعه

روش تحقیق کمی مبتنی بر تکنیک پیمایش، بیشترین مقدار را در مطالعات به خود اختصاص داده است. ۸۹/۵ درصد از پژوهش‌های صورت پذیرفته، از روش کمی، تکنیک پیمایش و ابزار پرسشنامه در جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و ۱۰/۵ درصد از روش تحلیل محتوا استفاده کرده‌اند.

جدول شماره ۵: روش‌شناسی مطالعات صورت گرفته

روش	درصد	فراوانی
پیمایش	۸۹/۵	۴۳
تحلیل محتوا	۱۰/۵	۵
مجموع	۱۰۰	۴۸

۱-۴-۲- جامعه آماری

مقیاس جوامع آماری در چهار دسته ملی، جوامع شهری، اجتماع و اسناد و مدارک

تقسیم‌بندی شده‌اند. برحسب محاسبه‌های جامعه آماری ۴۳/۷ درصد از مطالعات صورت گرفته، در مقیاس اجتماعات کوچک بوده که بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. مقیاس‌های دیگر به ترتیب در جدول مشخص شده است.

جدول شماره ۶: مقیاس جامعه آماری مورد بررسی

فرآوانی	درصد	جامعه آماری
۱۲	۲۵	کشوری - ملی
۱۱	۲۳	جوامع شهری
۲۱	۴۳/۷	اجتماع
۴	۸/۳	اسناد و مدارک (تحلیل محتوا)
۴۸	۱۰۰	مجموع

۵-۱- متغیرهای مورد بررسی

تحقیقات متغیرهای گوناگونی را مورد سنجش و تحلیل قرار داده‌اند. در این مقاله متغیرها را به دو دسته متغیرهای مستقل و متغیرهای وابسته تقسیم‌بندی کرده‌ایم.

۱-۵-۱- متغیرهای مستقل

بررسی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که از میان متغیرهای مستقل، رسانه‌های نوین (اینترنت، ماهواره و تلفن همراه) بیشترین سهم را داشته‌اند. بقیه متغیرها در جدول آمده است.

جدول شماره ۷: متغیرهای مستقل بررسی شده در پژوهش‌ها

فرآوانی	متغیر مستقل
۲	جهانی شدن
۸	رسانه های نوین
۵	هویت های دیگر (هویت مدرن، ملی و فروملی)
۱	سرمایه فرهنگی
۱	گرایش به گروه های مرجع
۱	رضایت از خود و عزت نفس
۱	روابط خانوادگی
۱	تفکر انتقادی
۱۱	سایر (جنسیت، پایگاه اقتصادی - اجتماعی، سطح تحصیلات و غیره)

۱-۵-۲- متغیرهای وابسته

رایج‌ترین متغیر وابسته مورد مطالعه، هویت دینی بوده است. یعنی اثر متغیرهای دیگر بر آن مورد سنجش قرار گرفته است. پس از آن سلامت روان و سرمایه اجتماعی بیشترین متغیر مورد بررسی بوده‌اند.

جدول شماره ۸: متغیرهای وابسته مورد مطالعه در پژوهش‌ها

متغیر وابسته	فراوانی
هویت دینی	۱۵
سرمایه اجتماعی	۲
سلامت روان	۳
شادمانی	۲
مشارکت اجتماعی	۱

۲- یافته‌های تحلیلی

۲-۱- نحوه سنجش هویت دینی در مطالعات گذشته

هویت دینی در پژوهش‌های مورد مطالعه با سه مؤلفه عمده مورد سنجش و اندازه‌گیری قرار گرفته‌اند: ۱- دینداری، ۲- فرهنگ دینی ۳- تعهد و تعلق دینی.

۲-۱-۱- دینداری

دینداری مؤلفه‌ای است که در تمامی مطالعات، مورد سنجش قرار گرفته است. لنسکی را نخستین کسی دانسته‌اند که رهیافتی چند بعدی به دینداری داشته و در معرفی این بُعد بر حسب تعریفش از دین تلاش شایانی کرده است (گلاک و استارک، ۱۹۷۰ به نقل از شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۴). اما بحث چند بعدی بودن با نام‌های گلاک و استارک پیوند خورده است و شهرت این دو به دلیل پیشنهاد و اجرای سنجش چند بعدی دینداری است؛ که مدعی شده‌اند به‌رغم زمینه و صبغه‌ی مسیحی و غربی آن، قابلیت به کارگیری در تعمیم به هر یک از ادیان جهانی را هم دارد (گلاک و استارک، ۱۹۷۰ به نقل از شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۱۴). بیشتر تلاش‌هایی که در غرب برای ساختن مقیاس‌های دینداری انجام گرفته است، مبتنی بر یک زمینه و سنت مسیحی است و بسیاری معتقدند این مقیاس‌ها نمی‌توانند مبنای خوبی برای سنجش دینداری و سایر ادیان از جمله اسلام باشند. به همین منظور تلاش‌هایی در جهت بومی‌سازی سنجش‌های دینداری در دنیای اسلام به‌ویژه ایران صورت گرفته است. برای نمونه می‌توان به تلاش

البیخی پژوهشگر عرب در ساخت سنجه‌های دینداری برای سنجش دینداری مسلمانان اشاره کرد. وی تلاش داشته تا مقیاس جدیدی برای سنجش دینداری در میان مسلمانان ارایه کند. او یک مقیاس ۶ بعدی برای سنجش دینداری طراحی کرده است که: ۱- عمل دینی، ۲- ارزش اجتماعی دین، ۳- اعتقاد به اصول بنیاد دین، ۴- نیاز شخصی به دین، ۵- برتری دین در راهنمایی عمل و ۶- پذیرش بدون پرسش دین را برای سنجش دینداری در نظر گرفته است (پویافر، ۱۳۸۶: ۱۵). در میان پژوهشگران ایرانی نیز تلاش‌های بسیاری در این زمینه صورت گرفته است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱- مدل سنجش دینداری شجاعی‌زند: شجاعی‌زند (۱۳۸۴) با بررسی مقیاس‌های سنجش دینداری در غرب و با تأکید بر این‌که این مقیاس‌ها تحت تأثیر سنت مسیحی انجام گرفته، تلاش کرده است با توجه ملاحظه‌های دین اسلام، شرایط اجتماعی ایران و در نظر گرفتن اصول لازم، یک مدل جامع سنجش دینداری طراحی کند. وی با تلقی دینداری به‌عنوان تأثیر تجلی کم یا زیاد دین در ذهن، روان و رفتار فرد و پیگیری آنها از طریق ابعاد تفصیل‌یافته‌اش، یعنی اعتقاد، ایمان، عبادت، اخلاق و شریعت، پنج بعد را برای دینداری در نظر می‌گیرد که شامل معتقد بودن، مؤمن بودن، اهل عبادت بودن، اخلاقی عمل کردن و متشروع بودن است (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۵۴).

۲) مقیاس سنجش دینداری خدایاری‌فرد: از نظر خدایاری‌فرد (۱۳۸۵) تعریف دینداری مبتنی بر چهار نوع رابطه‌ای است؛ رابطه انسان با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی. این ساختار هماهنگ با سه عنصر اساسی (عقاید، اخلاقیات و احکام) است. مؤلفه‌های دینداری عبارتند از: ۱- شناخت و باور دینی، ۲- علائق و عواطف دینی و ۳- التزام به وظایف دینی.

۳- مدل بومی شده کلاگ و استارک: این مدل توسط کلاگ و استارک ارایه شده است و ابعاد اعتقادی، مناسکی، تجربی، فکری یا دانشی، پیامدی دین را می‌سنجند. این مدل اولین بار توسط دکتر سراج‌زاده (۱۳۷۵) مورد استفاده قرار گرفت. وی با بومی کردن برخی گویه‌های این مقیاس و حذف بعد دانشی دینداری (به دلیل الزامی بودن درس تعلیمات دینی در سطح مدارس ایران) به سنجش دینداری بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه پرداخت.

۲-۱-۲- فرهنگ دینی

این مؤلفه با تعلق به فرهنگ دینی مشخص شده است و شامل؛ پذیرش باورهای مذهبی، پذیرش متون مقدس و رهبران مذهبی، اعتقاد به سودمندی دین و پایبندی

عملی به دین، التزام اجتماعی به دین، پذیرش ارزش‌های دینی، ارجاع به مذهب در امور زندگی، شناخت دین، نوع نگرش به دین و توجه به نمادهای مذهبی است.

۲-۱-۳- تعهد و تعلق دینی

این مورد شامل تعهد به اجتماع دینی، مشارکت در فعالیت‌های دینی و عضویت در آنها، درگیری ذهنی و نظری در مقوله‌های مذهبی، تساهل و تسامح مذهبی، ترویج عقاید دینی و دفاع از آنها، تعهد و تلاش برای اصلاح جامعه و تأثیر موقعیت‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه بر دین، احساس تعلق و عضویت به جامعه دینی و دینی پنداشتن خویش، احساس افتخار یا نفرت نسبت به عضویت در اجتماع دینی، تمایل به پرداختن هزینه و تعهد برای حفظ جامعه دینی، احساس مسئولیت نسبت به سرنوشت جامعه دینی است. بیان این نکته ضروری است که در برخی موارد بین «فرهنگ دینی و تعهد و تعلق دینی» و «دینداری» همپوشانی وجود دارد.

۲-۲- تحلیل و بررسی نحوه سنجش هویت دینی در پژوهش‌ها

با توجه به مطالعات صورت گرفته، ذکر سه نکته در سنجش هویت دینی اهمیت دارد.

- نوعی تقلیل‌گرایی در سنجش هویت دینی مشاهده می‌شود.
- تعریف‌ها دچار ابهام است و نوعی اعوجاج مفهومی در کارها دیده می‌شود.
- پایه نظری و روش‌شناختی بنیانی و منسجمی در سنجش هویت دینی وجود ندارد.

نکته قابل تأمل در بررسی پژوهش‌ها این است که در بیشتر آنها هویت دینی به مفهوم دینداری تقلیل داده شده است و این دو مفهوم به جای یکدیگر به کار رفته‌اند. مفهوم هویت دینی همپوشانی و نزدیکی‌هایی با مفهوم دینداری دارد، اما در واقع باید توجه داشت که فراتر از میزان دینداری است. هویت دینی عبارت است از اتکای فرد به یک نظام یا پایگاه اعتقادی که در جهت‌گیری فرد در زمینه‌های مختلف تأثیر می‌گذارد. به عبارت دیگر هویت دینی برداشت و تصویری است که هر فرد در مورد مسایل مذهبی و دینی دارد. آن فرایندی است که افراد یک گروه طی آن با برخورداری از دین و تعالیم مشترک، پایبندی و وفاداری خود را به آن حفظ کرده و با تمایل به انجام مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر به شکل‌دهی و تحکیم آن می‌پردازند. این نوع هویت را می‌توان در پایبندی به جوهر دین و ارزش نمادین مذهبی و فراگیر بودن ارزش‌ها و دلبستگی جمعی و عمومی به شعائر، مناسک نهادها، نمادها دینی و مشارکت و تمایل عملی به ظواهر و آیین‌های مذهبی و دینی مشاهده کرد (مزینانی، ۱۳۸۲: ۱۹).

نکته دیگر این است که دینداری نیز دارای ابعاد و مؤلفه‌های متفاوتی است. در سنجش

دینداری همه ابعاد آن مورد سنجش قرار نگرفته‌اند. جدای از این مطلب که برخی از ابعاد دینداری از طریق روش‌های کمی و تکنیک پرسشنامه قابل سنجش نیست (نیت، درجه ایمان و غیره)، در استفاده از مدل‌ها و الگوهای سنجش هم نوعی تقلیل‌گرایی صورت گرفته است. مطالعات انجام شده بیشتر بر مبنای سه الگوی سنجش دینداری، یعنی سنجه گلاک و استارک (پرکاربردترین سنجه خارجی در پژوهش‌های داخلی)، سنجه شجاعی‌زند (یک سنجه جامعه‌شناختی بومی) و سنجه خدایاری‌فرد (یک سنجه روان‌شناختی بومی) صورت گرفته‌اند.

بررسی نشان می‌دهد که هر یک از افراد تلقی و برداشت متفاوتی از دین و هویت دینی دارند. بدیهی است سنجش اعتقاد با اندازه‌گیری اخلاق، متفاوت و هر دو با ارزیابی احساس یا روش زندگانی متفاوت‌اند. باید تفاوت نگاه غربی‌ها و متفکران مسلمان و داخلی را به مقوله دین و هویت دینی را هم در نظر گرفت. در برخی از مطالعات، هویت دینی بر مبنای دین اسلام و مذهب شیعه تعریف شده است، اما الگوی سنجش آن مطابق با الگوهای غیربومی و غربی است. اغتشاش مفهومی و همپوشانی مقوله‌ها در طراحی سؤال و گویه‌ها از دیگر مشکلات است. در واقع، بررسی میزان هویت دینی زمانی دچار مشکل بوده است که در طراحی سؤال، موضوع‌های دیگری همراه با موضوع‌های دینی به‌طور همزمان مورد سنجش قرار گرفته است.

از سوی دیگر چارچوب نظری منسجم، نقشه راه یک پژوهش را مشخص می‌سازد و پژوهشگر را راهنمایی می‌کند تا از مسیر پژوهش منحرف نشود. نظم و انسجامی در انتخاب نظریه‌ها و تدوین چارچوب نظری مطابق با هویت دینی (اسلامی) وجود ندارد. در ضمن همان‌طور که اشاره شد، تقریباً ۹۰ درصد مطالعات از ابزارها کمی و روش پیمایشی در مطالعه ابعاد مختلف هویت دینی استفاده کرده‌اند. این روش در سنجش برخی از ابعاد ناتوان است و نیز با توجه به اعوجاج مفهومی و نظری موجود، خلأ مطالعات نظری و اکتشافی احساس می‌شود.

نتیجه‌گیری

موضوع هویت دینی از مباحثی است که طی چند سال اخیر در محافل علمی مورد توجه و اقبال بوده است و پژوهش‌های نسبتاً زیادی در این زمینه صورت گرفته است. اما به‌رغم وجود منابع و تولید علمی متنوع در رابطه با هویت دینی، و با وجود اهمیت مسأله هویت دینی در کشور، کمتر تلاش سازمان یافته‌ای برای مطالعه آن صورت گرفته

است تا با یک رویکرد بومی و جامع به موضوع نگاه کند. این غفلت هم در ابعاد نظری و هم در ابعاد روش‌شناسی از سوی پژوهشگران علوم انسانی و علوم اجتماعی قابل مشاهده است. از جنبه‌ای دیگر مطالعات و پژوهش‌های مختلفی که در این حوزه انجام شده‌اند، تلقی یکسانی از مفهوم هویت دینی ندارند و در تعریف و سنجش آن نوعی تقلیل‌گرایی از جانب پژوهشگران این عرصه دیده می‌شود. با توجه به چنین مناقشاتی، مطالعه حاضر به مرور پژوهش‌های گذشته پرداخته است. یافته‌ها و نتایج پژوهش نشان می‌دهند که:

- بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه هویت دینی، مربوط به چند سال اخیر است (عموماً پنج سال گذشته).

- در پژوهش‌های مذکور، روش‌های کمی مبتنی بر تکنیک پیمایش و ابزار پرسشنامه غلبه دارند و تنها تعداد اندکی (ده درصد) از پژوهش‌ها با روش کیفی انجام پذیرفته‌اند.

- ۹۱ درصد پژوهش‌ها با هدف «تبیین» تدوین و اجرا شده‌اند. پژوهش‌های اشاره شده، عمدتاً به کشف رابطه و همبستگی بین هویت دینی و سایر متغیرها (جهانی شدن، سرمایه فرهنگی، رسانه‌های نوین، سلامت روانی، شادکامی و غیره) می‌پردازند.

- در سنجش هویت دینی، از معرف‌ها و شاخص‌های یکسانی استفاده نشده است و بنابراین پژوهش‌های یادشده، تعاریف نظری و عملی متفاوتی از هویت دینی ارائه می‌دهند.

- اگر هویت دینی را در دو سطح فردی و جمعی معنا و بازتعریف کنیم؛ بیشتر مطالعات (بیش از ۹۰ درصد) هویت دینی را در سطح فردی مورد سنجش قرار داده و آن را به دینداری تقلیل داده‌اند و از جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی آن غافل بوده‌اند.

- با عنایت به مطالعات گذشته و مرور منابع در زمینه هویت دینی، مبنی بر مسأله‌مند بودن آن در ایران، هنوز پایه نظری، مفهومی و روش‌شناختی بومی و منسجمی وجود ندارد که پژوهشگران به آن مراجعه کنند. عمده مدل‌ها و الگوهای سنجش هویت دینی، منتج از الگوهای خارجی است (بیشتر از مدل گلاک و استارک در سنجش هویت دینی استفاده شده است و برخی مطالعات مدل سنجش دینداری بومی شده شجاعی‌زند و مدل خدایاری فرد را اتخاذ کرده‌اند).

با توجه به بحث نظری و نیز یافته‌های پژوهش «هویت دینی» سازه‌ای فراتر از دینداری است که نیازمند تدقیق مفهومی، نظری و عملیاتی است. پژوهش‌های آتی در حوزه هویت دینی می‌توانند در جهت ارائه یک مدل بومی از سنجش هویت دینی گام بردارند. این کار به انسجام و یکپارچگی مطالعات و تصویری که از وضعیت هویت دینی جامعه ارائه خواهند داد، کمک می‌کند.

منابع

- آخوندی، محمدباقر (۱۳۸۳)؛ *هویت ملی - مذهبی جوانان*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- ابوالحسنی، رحیم (۱۳۸۸)؛ *تبیین و سنجش مؤلفه‌های هویت ایرانی*، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی.
- ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۰)؛ *یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور*، تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۲)؛ *یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور*، تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۳)؛ *یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور*، تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- الماسی، مسعود و همکاران (۱۳۹۱)؛ *بررسی رابطه میزان و نحوه استفاده از اینترنت با هویت دینی دانشجویان دختر دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام*، چاپ شده در رسانه و هویت ایرانی، به همت منصور ساعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- ایزدی، مهشید؛ قاسمی، کبری (۱۳۹۰)؛ «تأثیر استفاده از شبکه اطلاعات جهانی بر هویت دینی - ملی دانش‌آموزان»، *کتاب ماه علوم اجتماعی*، س ۱۵، ش ۳۸، صص ۱۱۴-۱۲۱.
- ایمان، محمدتقی؛ روحانی، علی (۱۳۹۲)؛ «هویت اسلامی و هویت‌های رقیب (هویت جهانی، ملی و قومی)؛ مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه شیراز»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، دوره ۶، ش ۱، صص ۱۲۷-۱۴۸.
- ایمان، محمدتقی؛ کیدقان، طاهره (۱۳۸۲)؛ «بررسی عوامل مؤثر بر هویت اجتماعی زنان (مطالعه موردی زنان شهر شیراز)»، *فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء*، س ۱۲ و ۱۳، ش ۴۴ و ۴۵، صص ۷۹-۱۰۷.
- باهنر، ناصر؛ جعفری، طاهره (۱۳۹۱)؛ «تلویزیون و تأثیر آن بر هویت دینی، گروهی و جنسیتی ایرانیان؛ مطالعه نظریه کاشت در ایران»، *فصلنامه فرهنگ و ارتباطات*، س ۱۳، ش ۴۹، صص ۷-۴۴.
- بختیاری، حسن؛ فرخی، حسن (۱۳۹۱)؛ «بررسی رابطه برنامه‌های شبکه‌های ماهواره‌ای تلویزیونی و هویت دینی جوانان»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، س ۲۰، ش ۱۵، صص ۵۵-۷۲.
- پاشا، ابراهیم؛ فلاحزاده، محمدهادی (۱۳۹۱)؛ «بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۱۳، ش ۴، صص ۱۳۱-۱۵۶.
- پویافر، محمدرضا (۱۳۸۶)؛ *بررسی مقایسه‌ای سنجش‌های دینداری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما حسین سراجزاده، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم تهران.
- تقی‌زاده، مریم (۱۳۸۸)؛ *هویت دینی زنان و عوامل اجتماعی مرتبط با آن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمدحسین پناهی، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده علوم اجتماعی.
- جوادزاده، افسانه (۱۳۸۳)؛ *بررسی تفکر انتقادی و هویت دینی و رابطه این دو در دانشجویان ۲۲-۲۰ ساله دانشگاه‌های تهران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما مرتضی منادی، دانشگاه الزهراء، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی.
- چابکی‌درزایی، رامین (۱۳۹۲)؛ «جایگاه هویت دینی در سیاست‌های حوزه جوانان رسانه ملی؛ مورد مطالعه سیاست‌های اجرایی سند افق رسانه»، *فصلنامه مطالعات جوان و رسانه*، س ۲، ش ۱۱، صص ۸۹-۱۱۴.

- چیت‌سازقی، محمدجواد (۱۳۸۳)؛ *هویت دینی جوانان در ایران*، چاپ شده در *هویت در ایران*، به کوشش علی‌اکبر علیخانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- حاجبانی، ابراهیم (۱۳۸۷)؛ *بررسی منابع هویت ایرانی*، طرح پژوهشی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- (۱۳۸۸)؛ *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشگاه تحقیقات استراتژیک.
- حاجبانی، ابراهیم؛ سپهر، فولادی (۱۳۸۹)؛ «بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت مذهبی در بین اقوام ایرانی»، *پژوهش‌نامه علوم اجتماعی*، س ۴، ش ۴، صص ۳۳-۵۴.
- حبیب‌زاده، فهیمه (۱۳۸۲)؛ *بررسی هویت ملی و دینی جوانان و تأثیر آن بر مشارکت سیاسی و اجتماعی آنها*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استادراهنما سیدیعقوب موسوی، دانشگاه الزهراء، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی.
- حسین‌زاده، داود و همکاران (۱۳۹۱)؛ «بررسی عوامل مؤثر در تحکیم هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه؛ مطالعه موردی آموزش و پرورش اسلامشهر»، *فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی - کلامی*، س ۲، ش ۶، صص ۵۳-۷۳.
- حسین‌زاده، معصومه (۱۳۹۱)؛ *مطالعه تأثیر اینترنت بر هویت دینی دانشجویان دانشگاه تبریز در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما علی ربیعی، دانشگاه پیام نور واحد پرند.
- حمید، نجمه و همکاران (۱۳۹۲)؛ «رابطه ساده و چندگانه هویت دینی، سلامت روان و خوش‌بینی»، *فصلنامه روان‌شناسی و دین*، س ۶، ش ۱، صص ۷۹-۹۳.
- خادمی، نوش‌آبادی، سیدجلال (۱۳۸۴)؛ *تحلیل وضعیت هویت (ملی - مذهبی) دانش‌آموزان سوم دبیرستان تهران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استادراهنما فرامرز رفیع‌پور، دانشگاه شهیدبهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- خدایاری‌فرد، محمد (۱۳۸۵)؛ *آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویی کشور*، طرح پژوهشی، تهران: دانشگاه تهران.
- داستانی، محمد (۱۳۸۸)؛ *بررسی رابطه هویت دینی با شادمانی در دانشجویان دانشگاه اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمدجواد لیاقتدار، دانشگاه اصفهان، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- درویشی، لیلا؛ احمدی، پروین (۱۳۹۱)؛ «تحلیل محتوای برنامه‌های فرهنگی دوره متوسطه براساس نمادهای ملی و مذهبی»، *فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، س ۹، ش ۸، صص ۱۵-۳۲.
- ذکایی، محمدسعید (۱۳۸۶)؛ *پیمایش ملی هویت دینی و ملی جوانان ایران*، تهران: سازمان ملی جوانان.
- روپسینکه، تومار (۱۳۷۹)؛ *مدرنیزاسیون و خشونت*، ترجمه اصغر افتخاری، تهران: سفیر.
- سراج‌زاده، حسین (۱۳۷۵)؛ *نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولارشدن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- سفیری، خدیجه؛ غفوری، معصومه (۱۳۸۸)؛ «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده بر آن»، *پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه*، س ۲، ش ۲۷، صص ۱-۲۷.
- سفیری، خدیجه؛ نعمت‌اللهی، زهرا (۱۳۹۱)؛ «جهانی‌شدن و هویت دینی با تأکید بر تفاوت جنسیتی»، *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، س ۱۰، ش ۳، صص ۳۹-۶۶.
- سلگی، محمد (۱۳۸۹)؛ *سنجش ابعاد و مؤلفه‌های هویت فردی و اجتماعی و تأثیر آنها بر انسجام هویت ملی دانشجویان دانشگاه‌های تهران، به منظور ارائه یک مدل روابط ساختاری*، رساله دکتری، استاد راهنما حسین اسکندری، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.

- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴)؛ «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، *مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۶، ش ۱، صص ۳۴-۶۶.
- شریعتی‌مزیانی، سعید (۱۳۸۲)، *بررسی نگرش (شناختی، عاطفی، رفتاری) جوانان شهر مشهد نسبت به هویت ایرانی اسلامی*، طرح پژوهشی، دفتر مرکز جهاد دانشگاهی.
- صدیق‌سروستانی، رحمت‌الله؛ حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۷)؛ «مطالعه تجربی منابع هویت ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۲، صص ۳۱-۵۲.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸)؛ *پیمایش ملی سنجش دینداری در ایران*، طرح پژوهشی، مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا).
- عباسی‌زادی، مجتبی (۱۳۸۶)؛ «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران»، *نشریه رسانه*، س ۱۸، ش ۶۹، صص ۱۷۳-۱۹۸.
- علیجانی، مریم (۱۳۸۵)؛ «رابطه بین هویت دینی و سلامت روان در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی»، *فصلنامه مطالعات روان‌شناختی*، س ۲، ش ۱ و ۲، صص ۸۹-۱۰۶.
- علیرضایی، مریم (۱۳۸۶)؛ *جایگاه هویت ملی و دینی در کتب درسی دوره متوسطه*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، استاد راهنما سیدمهدی سجادی، دانشگاه بیرجند، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- قاسمی، وحید و همکاران (۱۳۹۱)؛ «تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان؛ مطالعه موردی فیسبوک و جوانان شهر اصفهان»، *دوفصلنامه دین و ارتباطات*، س ۱۹، ش ۴۲، صص ۵-۳۶.
- کلاتری، عبدالحسین و همکاران (۱۳۸۸)؛ «هویت دینی و جوانان»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، س ۲، ش ۶، صص ۱۲۵-۱۴۱.
- کوهی، کمال؛ حسینی، محمدرضا (۱۳۹۱)؛ «رابطه استفاده از رسانه‌های نوین با ابعاد هویتی در نوجوانان و جوانان ۱۴ تا ۲۹ ساله شهر تبریز»، *فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی*، س ۱۹، ش ۴، صص ۱۰۹-۱۳۰.
- گنجی، محمد و همکاران (۱۳۸۹)؛ «رابطه هویت دینی و سرمایه اجتماعی در بین مردم کاشان»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، س ۲۱، ش ۴۰، صص ۱۲۳-۱۴۴.
- گودرزی، محمود و همکاران (۱۳۸۹)؛ «بررسی هویت دینی و ملی جوانان کشتی‌گیر و فوتبالیست شهر تهران»، *فصلنامه المپیک*، س ۱۸، ش ۵۱، صص ۲۱-۳۲.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۳)؛ *بررسی چگونگی نگرش دانش‌آموزان دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی ایران به جهانی‌شدن و تأثیر آن بر ارزش‌ها و هویت دینی و ملی آنان*، طرح پژوهشی، مؤسسه پژوهشی برنامه‌دستی و نوآوری‌های آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- مرشدی‌زاد، علی و همکاران (۱۳۹۱)؛ «بازنمایی هویت دینی در سینمای پس از انقلاب اسلامی»، *فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات*، س ۱۳، ش ۵۰، صص ۵۹-۸۱.
- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) (۱۳۸۵)؛ *فرهنگ سیاسی مردم ایران*، (موج اول پیمایش ملی)، تهران: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران.
- منصورنژاد، محمد (۱۳۸۵)؛ *دین و هویت*، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- مهنا، محمدتقی (۱۳۹۱)؛ *بررسی راهکارهای تقویت هویت دینی در برنامه درسی دوره ابتدایی از دیدگاه آموزگاران و مدیران مدارس ابتدایی شهرستان لالچین*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، استاد راهنما منصور خوشخوئی، دانشگاه پیام نور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- نروزی، مهدیه (۱۳۸۹): مقایسه نگرش نسبت به جهانی‌شدن و تأثیر آن بر هویت دینی و ملی دانش‌آموزان رشته‌های مختلف مقطع متوسطه (دختر) شهرستان قائم‌شهر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما صغری ابراهیمی قوام، دانشگاه علامه طباطبائی.
- وضعیت و نگرش جوانان ایران (۱۳۸۰): نتایج پژوهش طرح مشاوره ملی با جوانان، تهران: سازمان ملی جوانان، دفتر مطالعات و تحقیقات.
- وضعیت و نگرش جوانان ایران (۱۳۸۱): نتایج پژوهش طرح مشاوره ملی با جوانان، تهران: سازمان ملی جوانان، دفتر مطالعات و تحقیقات.
- وضعیت و نگرش جوانان ایران (۱۳۸۶): نتایج پژوهش طرح مشاوره ملی با جوانان، تهران: سازمان ملی جوانان، دفتر مطالعات و تحقیقات.
- Beck C. (2002); "Mothering Multiples: a Meta-Synthesis of the Qualitative Research, MCN", *The American Journal of Maternal /Child Nursing*, Vol 28, No 2, PP 93-99.
- Walsh, D, & Downe, S. (2005); "Meta-synthesis Method for Qualitative Research: a Literature Review", *Journal of Advanced Nursing*, 50(2), 204-211.